

A BÉKEMOZGALOM PÆDAGOGIAI JELENTŐSÉGE.¹

Nihil humani a me alienum puto.

Méltóztassanak megengedni, hogy előadásomat rövid kitéréssel kezdjem. Hosszú tanári és felolvasó-pályámon elég alkalmam volt a hallgató pszichológiájával is megismerkedni s ez az ismeret most azt súgja nekem, hogy t. hallgatóimnak egy része, m. p. nem is a laikusok, hanem a pædagógiailag képzettek, bizonyos elfogultsággal viseltetnek mai felolvasásomnak tárgya iránt, sőt titokban talán mind engem, mint Társaságunkat hibáztatják, hogy az ilyen szerintük pædagógiaellenes témának vendégjogot adtunk.

S ha erre gondolok, nyomban be kell ismernem, hogy előadásomnak címét több körületekintéssel állapíthattam volna meg, amit ezennel jóváteszek azzal, hogy a békemozgalom pædagógiai jelentőségének megelőzésével először ezen mozgalomnak *jogosultságával* foglalkozom, jóllehet a jelentőségnek megállapításából amaz önként következik.

Mielőtt tehát tárgyamhoz hozzálátnék, magának a témának megokolására kell néhány szót szentelnem, mert épen séggel nem lehet reám közönyös az, hogy a t. hallgató s majdan olvasó milyen köszönettel fogadja fellépésemet s mekkora elfogultsággal munkámat. Mint-hogy pedig én ezt az ügyet komolyan veszem, kérem, vegyenek önök is komolyan engem.

I.

Egy rövid előadás keretében nem lehet szándékom, hogy ezt az egyetemes és az utóbbi évtizedek alatt irodalmilag is óriásilag megnövekedett témát kimerítően tárgyaljam ;² még csak összes vonat-

¹ Kivonatossan előadta a *Paedagogiai Társaság* 1906 október 20-iki ülésén.

² A béke-irodalom bibliográfiáját Henri La Fontaine állította össze. Első kísérlete *«Essai de bibliographie de la paix»* (Bruxelles 1891) alig

kozásait sem említhetem, hanem az iskolával és a neveléssel képzelhető, lehetséges vagy máris megvalósított kapcsolataira szorítkozom. Szólni fogok tehát arról, hogy a békebarátok mit akarnak az iskolától s hogy ebbeli törekvéseik jogosultak-e? hogy mit tehet az iskola és a család a béke érdekében s hogy melyek ennek a behatásnak főalapelvei? Ismertetni fogom azután azt, amit ezen a téren a különböző kulturnemzetek máris megvalósítottak s azt a becses anyagot, melyet ebben a keretben, a békének iskolai tárgyalása körül, határozatok alakjában a nemzetközi békekongresszusok a mai napig felhalmoztak.

Ne higgye senki, hogy a békebarátok vagy legalább is jó részük merőben az ú. n. «örök békére» gondolnak akkor, amikor a békemozgalom érdekében buzgólkodnak. Mi, a béke hívei, távolról sem vagyunk akkora utópisták (amit köznyelven néha bolonddal fordítanak), mint a minőknek híresztelnek, mert jóllehet állandóan szemünk előtt lebeg az a végtelen távolban tündöklő végcél, beérjük, ha lépésről-lépésre közeledhetünk feléje; ehhez pedig oly csekély jóakarát és józanság szükséges, hogy méltán csodálkozhatni azon, hogy az egész világ értelmisége még nem egyesült egy hatalmas békétáborban.

Mint hogy a béke híveit szándékosan avagy céljaik félreismeréséből eredő tájékoztatatlanságból nem egy igazságtalan váddal illetik s hamis és ártalmas törekvéseket tulajdonítanak nekik, legyen szabad őszintén megmondani, hogy mit akarunk és mit nem, mert — higgyék el — nagyon jámbor emberek ők.

Nem akarják az emberi természetet mivoltából kiforgatni és a természet örök törvényeinek útját állni; nem a meglevő állapotokat erőszakosan felforgatni s ezzel az államok és a népek létét veszélyeztetni; nem a hazafiságon csorbát ejteni és a férfias erényeket kiölni; nem a katonaságot egy csapással eltörölni és az örök békét parancsszóra megvalósítani; nem erősíteni, hanem enyhíteni akarják az emberrel született gonosz hajlamokat: nem az ember őstermészetében rejlő küzdelmet akarják kiirtani, hanem a könnyelműen és komoly ok nélkül viselt háborúskodást megnehezíteni; nem múló divatnak hódolnak ők és épenséggel nem akarnak az amúgy is túlszufolt tanterveinkbe új tantárgyat becsempészni.

Akkor tehát *mit akarnak*? Az egyénekben a jog és igazság érzését, a népekben az összetartozóság tudatát ébreszteni és fejleszteni s az egyéneknek és tömegeknek ebből származó jobb megértése révén a társadalmi és a népbékét biztosítani; a helytelenül értelme-

terjed 25 lapra, míg az 1904-ben ugyanattól a szerzőtől összeállított békeirodalom első kötete XIII + 280 negyedrétlapon összesen 2222 címet tartalmaz, jóllehet csak 1903 május 1-ig terjed.

zett sovinizmusnak fattyúhajtásait lenyesegetni; a fegyveres békének folyton növekedő terhein lehetőleg enyhíteni akarnak és azt, hogy a népek viszályait ne a fegyverek esélyeire, hanem a választott bíróságok bölcseségére bízzák; végre az iskolában és a családban az ifjúságot mások jogainak tiszteletben tartására és felebaráti szeretetre buzdítani, érzésüket nemesíteni és szívjóóságukat öregbíteni, a béke áldásait és a háború borzalmait ismertetni: szóval egy a munkásság és igazságszeretet talpkövére alapított szeretettel teljes nevelés révén egy szebb és jobb jövőnek útját egyengetni — ezt akarják.

Egytől-egyig örökké igaz s jogosult eszményi törekvések ezek, melyekhez minden tisztességes ember tartózkodás nélkül hozzájárulhat, m. p. nyomban s bármely engedély nélkül. S mindezért a béke hívei nem várnak sem pénzt, sem jutalmat, csak egy kevés türelmeséget és sikert.

Az a sokszor lesajnált s folyton ócsárolt békemozgalom szerény és félénk kezdetből kiindulva ma már annyira fejlődött s akkora tekintélyt vívott ki magának, hogy valóságos attributuma lett a nemzetek műveltségének és elismert feltétele a kulturnemzet fogalmának. Ma már államférfiak és államfők vesznek tudomást az ő összejöveleikről és a nemzetközi kultúra *bon ton*-jához tartozik, hogy abban részt vegyünk. Az embervédelemnek ez a nagyarányú mozgalma évek óta több tekintélyes közeggel rendelkezik: interparlamentáris konferencia, (alapítva 1889.), berni békeiroda (1891.), monakói békeintézet (1903.) és számos a föld egész kerektségén szétszórt békeegyesület.*

Egy német béke-röpiratban találkozom kultuszminiszterünknek következő szavaival, melyeket onnan fordítok vissza magyarra: «Az idő javunkra dolgozik. A háború fogja megsemmisíteni a háborút. Csak az a kérdés, vajjon erkölcsösen gondolkodó embereknek joguk van-e ahhoz, hogy ezt a bár lassú, de biztos véget egybefont karokkal várják be. Minden időnyereség ezen a téren egyértelmű az emberi szenvedések leirhatatlan megtakarításával. Ezen időnyereség érdekében mindent el kell követni.» Mily szépen találkoznak ezen szavak Victor Hugo jóslatával: «Au XXe siècle la guerre sera morte».

Aki nyílt és elfogulatlan tekintettel szemléli korunk kulturális és humanitárius mozgalmaival, aki figyelemmel kíséri az utóbbi években hatalmasan fellendült testi nevelést, a higiénia térfoglalását, az alkohol és az erkölcstelenség elleni küzdelmet és a művészi nevelést,

* A teljes, 1906 nov. 1-én lezárt címjegyzék: «*Liste des organes du mouvement pacifiste*» 95 lapra terjed és számos olyan tanügyi egyesületet is tartalmaz, melyek a békemozgalomhoz csatlakoztak (*adhérent*).

az csakhamar fel fogja ismerni, hogy mindezek a mozgalmak és törekvések egy pólus felé tartanak, hogy azután az onnan minden irányban kiágazó sugarakkal behálózzák az egész emberiséget. Ez a pólus, ez a hatalmas középpont, *az iskola!* S valóban, tekintve, hogy egy ország tanítósa és tanársága mekkora kulturális erőt képvisel, hogy ez az egyetemesen civilizáló elem az, mely a népek új nemzedékeit előkészíti, míveli, tehát a jövő számára dolgozik, mintegy természetnek tetszik, hogy a legkülönbözőbb reformerek már csak önzésből is, azaz eszményeik diadalrahozatalának érdekében igyekeznek az iskolát és munkatársait segítőül megnyerni. Régi s elkoptatott közhely ez: Akié az iskola, azé a jövő.

S az a szüntelen szidalmazott s a társadalom mostohájának beillő iskola a jó cseléd szerepére vállalkozik: szeszélyes gazdája minden újabb kívánságának eleget igyekszik tenni, amíg lehet némán és megadással tűri a túlterhelést s túlkapásokat — s nem csoda, ha végre nélkülözhetetlenségének tudatára ébredve, nagyobb tiszteletet és nagyobb bért követel.

A béke kérdése mindannyiunk ügye, egy mindent felölelő probléma s mint ilyen a kulturát, az iskolát sem mellőzheti, mely vele két irányban is foglalkozik: a *nevelés* és az *oktatás* szempontjából. Ezen alkalommal, tekintettel az anyag óriási keretére, csupán az elsőt (*éducation pacifique*) teszem szóvá,* a másik főfejezetet (*enseignement international*) egy más alkalomra tartva fenn magamnak.

Csak egy szóval óhajtom érinteni azt a külső körülményt, mely engem több évi várakozás után arra birt, hogy a békemozgalmat a tanügyi körök előtt ismét szóvá tegyem. Amikor Apponyi Albert gróf közoktatásügyi miniszterré lett, ez nem csupán a magyar békebarátoknak volt esemény, hanem világszerte nagy várakozással töltötte el a béke híveinek nagy táborát. Lestük és lesték, hogy az interparlamentáris konferencia magyar csoportjának elnöke, új hatáskörében mit fog tenni a haza és az emberiség érdekében.

Nem sokáig kellett várakoznunk s megismertük az új kultusz-miniszter és az új kormány kultur-programmját. Apponyi gróf a tanár-egyesület küldöttségének válaszolva többek között ezt mondta: «ne csak tudást gyarapítsunk, hanem *jellemeket* neveljünk»; Wekerle miniszterelnök pedig május 30-iki programbeszédében a képviselőházban így

* Alapvető munkám, egy még 1888-ban francia nyelven megírt pályamű kivonata, mely egyúttal a magyar békeirodalomnak első terméke, 1900-ban jelent meg ezzel a címmel: «A békeprobléma megoldásának egyik módja» (Budapest, Lampel-Wodianer, 1900. 91 lap). Erre több ízben leszek kénytelen hivatkozni.

nyilatkozott: «Nagyobb súlyt kell fektetnünk a gyakorlati oktatásra, a tudásnak erőszakolása helyett az *erkölcsi jellemfejlesztési szempontokra*, a testi nevelésre, az értelem fejlesztésére és a jellemképzésre, szóval az embernek mint egésznek összhangzó művelésére.» Nyomban lesz alkalmunk kimutatni, hogy a béketanítás a jellemre való nevelésnek egyik hathatós eszköze.

Tárgyunknak pædagogiai jogosultságát a következőkben igyekszem kimutatni. Hogy mi a nevelés, arról a különböző korok pædagogusai nem egyformán vélekedtek. Ime néhány meghatározás, mely a mi szempontunkból különös figyelmet érdemel. *Hegel*: nevelés az a művészet, mely az embereket erkölcsösökké teszi. *Stuart Mill*: a nevelés felöleli mindazt, amit akár saját magunk, akár mások cselekszenek érttünk abból a szempontból, hogy természetünk tökéletességéhez közeledjünk. *Herbert Spencer*: a nevelés előkészítés a tökéletes életre. — Még különbözőbb véleményekkel találkozunk, ha a nevelés célját, feladatait kutatjuk, mert ez első sorban az illetőnek világnézetétől függ, ami viszont elválaszthatatlan attól a kortól, melyben élt. *Pestalozzi* a humanismust teszi első helyre, szerinte az embert emberré kell nevelni. *Herbart* az erkölcsös jellemet tűzi ki a nevelés céljául, *James Mill* a boldogságot, *Herbert Spencer* az életrevalóságot. *Kant* azt mondja, «hogy minden következő nemzedék legyen különb az előzőnél».* Látható tehát, hogy a nevelés céljának magva az erkölcsi jellem fejlesztése, mely minden ember számára alkalmas és szükséges, mert az embernek valódi értékét nem a tudás és a képességek adják meg, hanem amaz. A jellem nevelése egyúttal örök cél s eredménye, hogy állandóan jobb és tökéletesebb nemzedékek fogják földünket benépesíteni. Ez az általános cél mindenkire érvényes, mellette a különleges célok annyiban állhatnak meg, amennyiben amazt nem károsítják. Az erkölcsös jellem meghatározásával az etika foglalkozik, de minden vallásnak is megvan a maga erkölcstana.

Az ember hármass nevelésének, a lelki, szellemi és testi képzésnek egyértelmű végcélja az egyén tökéletesítése, aminek legpregnansabb kifejezését abban látjuk, amit *jellem*-nek szokás nevezni. Oly boldog polgárokat, akik egyúttal a haza boldogítására törekcszenek, ennek híján nem képzelhetek. Ámde a valódi jellem az önzéssel összeférhetetlen; sőt egyik legfeltűnőbb ismertető jele, hogy a maga érdekeit a másoké alá tudja rendelni s ezzel mintegy önmagát emeli fel. Az egyéni és tömegérdekeknek ez a harmonikus elrendezése és össze-

* A nevelés értelmezését és célját lásd pl. Felmérinél: A nevelés-tudomány kézikönyve 115—122. lap. — Aug. Vogel: System. Enzyklopädie der Pädagogik 21. l. f.

egyzetése pedig nemcsak előfeltétele, hanem kulcsa a békés fejlődésnek és életnek.

S most már így állítom fel a kérdést: háborús vagy békés együttlétre kell-e az egyéneknek és tömegeknek törekedniök? Figyelmén kívül hagyva a megalkuvást célzó «ha» feltételeket, a válasz nem lehet kétséges.

Hivatkozom-e még a vallásra, a hitre és tanításaira, melyek, bármit is szóljanak, az igazi nevelésnek szerves részét teszik? Arra az egyetemes és örök érvényességű ígére, mely ezt tanítja: Szeresd felebarátodat mint tenmagadat! * Arra, hogy a vérengző háborúk az emberiség kulturális fejlődésének legerősebb béklyói, a béke pedig a kultúra: a tudományok, művészet és irodalom leghatalmasabb ösztönzője! Arra, hogy a gyermekben eredettől fogva megvan a viszálykodás és a kapzsiság ösztöne, hogy tehát ezeket nem istápolni, hanem inkább mérsékelni és a békére való neveléssel ellensúlyozni kell! Végre arra, hogy *szeretet és jóság* nélkül nincs élet s nincs nevelés, s hogy szeretet és jóság híján e földi lét mártíromság! Mindezek pedig nem csupán jelszavai, hanem ha szabad magamat így kifejezni: legerősebb fegyverei a békeozgalmnak és híveinek.

Mindezekből kiderül, hogy a békebarátok törekvéseinek legalább az elméletben erkölcsi, tudományos és bölcséleti alapja van. Nézzük immár a valóságot, az életet: az egyén és a társadalom életében

* Ulfilas gót bibliafordításából kihagyta a királyok könyvét, nehogy népének harcias szellemét még jobban tüzelje. A számos alkalmas bibliai idézet közül íme csak néhány. Máté evang. 5 : 9, 44 ; 7 : 3, 12, 16, 18—20. 2. Zsoltár : 1. A szentírásra támaszkodik Tolstoi is, aki a Kreutzer-szonátához írt utószavában kijelenti, hogy «A keresztény ember eszménye felebarátjának és Istennek szeretete». Dessewffy M. gf. (lásd hátul a repertoriumot) is valláserkölcsi alapra helyezkedik. — A vallás és a háború viszonyát részletesen fejtegeti Felméri: A neveléstudomány kézikönyvének «nemzeti nevelés» c. fejezetében, ahol t. k. ezt mondja: Bármily különösnek lássék is ez a tétel, bizonyos, hogy az *ósi időkben* a hadviselés és vallás eszközölték a nemzeti nevelést (89. l.). Azt sem lehet említés nélkül hagyni, hogy a vallás kiegészíti a hadviselés munkáját (91. l.). — W. Toischer (Theoretische Pädagogik 154. l.: Kirche und Menschheit) a vallás befolyását az «egyetemes jóakarát» fejlesztésének szempontjából mérlegeli. — Katholikus szempotból tárgyalja a kérdést Perraud szerzetes «L'Évangile de Paix» c. egyházi beszédében (l. Bibliothèque de la Paix, 8. füzet, továbbá a «Le Sillon» párisi folyóiratnak több cikke (pl. 1906 jún. és okt. füzet). A nk. békekongresszusok alkalmával a pápához intézett üdvözlő-levelekre érkezett válaszokból kitűnik, hogy a pápa «a maga részéről is szívvel-lélekkel mozdítja elő ezt a kiválóan keresztény és jótékony művet.»

lépten-nyomon találkozunk önzéssel, irigységgel, kapzsisággal, gyűlöléssel — s valóban nagy elfogultság kell azon paradoxon felállításához, hogy ezeken a visszasságokon az emberi jogok és kötelességek intenzívebb tanításával kevésbé lehessen segíteni, mint a felsorolt bűnöknek elhanyagolásával, vagy ami még rosszabb: tervszerű istápolásával. Mi nem áltatjuk magunkat azzal, hogy egy csapással vagy akár néhány év leforgása alatt egy új s tökéletes emberiséget fejlesztünk, de arról igenis meg vagyunk győződve, hogy a mások jogainak igazságosabb elismerésével és az örökké igaz és szép emberi erényeknek tervszerű nevelésével nagyot lendítenénk s lényegesen enyhítenők az egyének, a társadalomnak és az emberiségnek évszázados sebeit. Ha tehát a nevelésnek végcélját, az *emberiség nemesítését* a béke tanainak segítségével könnyebben és biztosabban közelíthetjük meg, ezt tenni nem csak jog, de kötelesség is.

Ezzel talán sikerült önöket meggyőzőnöm arról, hogy mi, a béke és a békére való nevelésnek hívei, tisztában vagyunk mind szándékaink jóra valószínűségével és realitásával, mind pedig közeli céljaink korlátozottságával s az eléjük tornyosuló nehézségekkel, s hogy törekvéseink teljes összhangban állnak a humánus neveléssel és a szeretet pædagógiájával.

II.

Ebben a fejezetben a békeprobléma megoldására szolgáló két főirány szembeállításával igyekszem kimutatni a pædagógiai megoldás elsőbbségét.

A béke problémájának megoldására irányuló törekvéseket, természetük szerint, két főcsoportba osztályozhatni. Az egyik, hogy úgy mondjam, az orvosságot politikai, diplomáciai és katonai elemekből akarja összeállítani és nemzetközi szerződésekkel, választott bíróságokkal, fegyverkezések beszüntetésével vagy korlátozásával, nemzetközi hadsereg felállításával stb. véli a célt elérhetni — míg egy másik, kisebb és szerényebb, de folyton gyarapodó és erősödő párt bölcseszett-nevelési irányt követ: az iskolától és családtól és az általuk jobban és helyesebben nevelt társadalomtól reméli a boldogulást.* S itt mindenekelőtt egy igen fontos elvi különbségre kell utalnom. A «politikai» békepárt több vagy még inkább kevesebb egyénnel számol: törvényhozók, miniszterek, államférfiak és diplomaták, legmagasabb

* Újabban tanulságosan fejtegeti a különböző megoldási terveket és ezen két irány: «felülről-alulról, tetőzet-talaj» viszonyát *Lers Vilmos* dr. «*Békeeszmé és pædagógia*» című értekezésében (A Magyar Békeegyesület Évkönyve 1905-re, 33—43. lap).

fokon maguk az uralkodók lépnek itt sorompóba; az ő akaratuk, nézetük, meggyőződésük: megannyi eredménye és gyümölcse azon nevelésnek és oktatásnak, melyben önmaguk részesültek, döntik el a kérdést jobbra vagy balra, a fejlődést előre vagy hátra; szóval itt *egyéneken* fordul meg a dolog. Bizonyára a legnagyobb elismerésre érdemes az a külügyminiszter, aki hazájának az előnyös békét nemzetközi egyezségek révén biztosítja, úgyszintén az olyan fejedelem, aki a békét nem csupán szóval hirdeti, de szándékának őszinteségét tettekkel is támogatja. De ki tudja, hogy kik veszik át öröküket s hogy miként sáfárkodnak vele? Más szóval: ez a megoldás, ahol a mult eredményeit és vívmányait egy pillanat szeszélye máról-holnapra romba döntheti, nem megoldás, mert egyéni szubjektív jellegénél fogva a romlás és megbízhatatlanság csiráit önmagában hordja.

De akkor mitévők legyünk? Az egyének helyett forduljunk a *tömegekhez*, ezeket igyekezzünk ügyünknek megnyerni, az emberséges és békés eszmék befogadására és érvényesítésére képessé tenni. Az embereket ősi természetükből kiforgatni, a rosszra, főleg idegen javak eltulajdonítására irányuló s velük született hajlamaiktól *egészen* felszabadítani mi sem akarhatjuk, de erősen hiszszük, hogy az emberi természet, szellem és lélek, mai állapotában még nagyon távol áll attól a tökéletesebb alaktól és tartalomtól, melyre képesítve és rendelve van és amelynek elérésére más utat, módot és eszközt nem is képzelhetni, mint a nevelést és oktatást. Az embert jobbá tenni lehet és kell is. Ha így idővel mind jobb és mind nagyobb tömegekkel állunk szemben, jobb tömegerőkkel is rendelkezünk. A jó emberek egyéni akaratából támad a jó tömegek tömegakarata s ez képes lesz a rossz egyéni, de még a rossz tömegakarattal is szembezállni. Csak az ifjúságnak leggondosabb képzése és nevelése fogja a jövőendő nemzedéket annak az igazságnak elismerésére és gyakorlására vezetni, hogy a népek közötti viszálykodások jobbára a mult előítéletei és szokásai által teremtett agyrémek; s hogy az egyesek, mint a népek érintkezésében az erőszak használata nemcsak mind a két félre káros és megsemmisítéssel fenyegető, hanem teljesen felesleges is, minthogy az *ész*, mint bíró, képes minden viszályt elintézni.* De ez a meggyőződés csak úgy válhatik általánossá, ha a béke eszméjét idejekorán oltjuk az ifjuság lelkébe s ha ennek révén sikerül több nemzedéken át a harcias hajlamokat enyhíteni és a *hazafiság* fogalmát, menten mindattól, ami a népek eredendő bűneként évezredek át rátapadt, eszményi tisztaságában ismét visszaállítani.

* A tanító a béke szolgálatában, írta *dr. Gyulay Béla* (*Néptanítók Lapja 1906 febr. 1. szám).

Jól tudom és magam is vallom, hogy a hazafiság minden nemzetnek legföltékenyebben őrzött kincse és ősi ereje, melyből a legszebb erények fakadnak. Azt is tudom, hogy nyomban egyetemes megbélyegzés érte azokat, akik avatatlan kezekkel nyúltak ehhez a nebánsvirághoz. De azért mégis rá kell mutatnom arra, hogy az *álhazafiság* örve alatt egyetlen erénnyel sem úztek annyi visszaélést, mint az igazi hazafisággal s hogy a nagyhangú hazafias szólamok vajmi ritkán jártak karöltve az igazi hazafias tettekkel. Az emberiség történetében ez a fogalom számtalan változaton ment keresztül, melynek két szélsősége: a legkiméletlenebb sovinizmus és a legközönyösebb kozmopolitizmus. Miért ne lehetne csak éppen itt egy helyes középútat feltalálni, mely «a haza mindenek felett» elv csorbitása nélkül a többi nemzetek létjogosultságát is elismerni hajlandó, amit Jókaink klasszikus egyszerűséggel imígy fejezett ki: «A hazaszeretet nem zárja ki az emberszeretetet». A gondolatoknak és az érzéseknek ezt a küzködését élhette át maga Széchenyi István is, amikor ugyanazon művében, a *Hitel*-ben két helyen így szólal meg: «Van valami ki nem mondható, mi a nemesb embert ellenállhatatlan erővel csatolja hazájához, legyen az bár kopár mező, bár berkes lapály vagy hősivatag» — majd pedig «Extra Hungariam non est vita, szánakozást vagy kacagást gerjesztő beszéd».*

Ebből a szempontból legsürgősebb teendők: a *tanító nemzedék nevelésének és előkészítésének gyökeres, célirányos reformja*. Ha ezen emberséges szellemben tervezett újjáalkotása a tanítóképzésnek megvalósul, első s természetes következményeként új, jobb s nemesebb szellem és érzés fog bevonulni iskoláinkba s növendékeink lelkébe. Ezen belső újjászületés nem egy tanítónál önként megy és ment végbe s azok, akik arra alkalmatlanok, pályát tévesztettek. Mert képzelhető-e rútabb és végzetesebb látvány oly tanítónál, aki képesítését nem annyira nevelő tehetségének és tudományos hajlamainak, mint inkább politikai és egyéb hasonló érdemeknek köszönheti s aki az iskola szent falait azzal moeskolja be, hogy vallásos türelmetlenséget és nemzetiségi fanatizmust hirdet és csepegtet az ifjú fogékony lelkékbe!

Ennek a tervnek legfőbb előnye és becse, szerintem az, hogy nyomban foganatosítható, mert saját kisebb-nagyobb körében a munkát ki-ki megkezdheti, hosszas előkészület, tanácskozás, engedély, pénz stb. nélkül. Hogyan még külön engedély nélkül is? Mindenesetre, avagy létezik-e szabályzat, rendelet és paragrafus, mely arra kötelezne,

* Lásd még «A sovinizmus természetrajza.» (A békeprobléma megoldása stb.). 40—50. lap.

hogy növendékeket felebarátjának gyűlölségére tanítsam s hogy lelkét megmételeyezzem a türelmetlenség, az önzés és a gőg bűnös csiráival? Hogy azonban a modern tanítótság e tekintetben saját lelkiismeretével számolhasson, kell hogy e fenkölt tanok elébb hozzájuk férközhessenek. Hogy itt mennyi a teendő, azt ki-ki mérlegelheti, ha önmagát vizsgálva, saját önző és elfogultan gondolkodó és érző egyéniségére ismer, ha figyelemmel kíséri a külvilág jelenségeit és az emberek tetteit, ha alkalmilag bepillant az iskolákba, a jövő nemzedék műhelyeibe és visszagondol saját nevelésére. Ilyenkor megütközve a tapasztaltakon, fájdalommal fogja szemlélni a világ folyását.

Az emberiség nemesebb és komolyabban gondolkozó része nagy megnyugvással fog tudomást venni arról, hogy a békének az ifjúság útján való előkészítése még azon táborban is lelkes hívőkre és illetékes szószólókra talál, amely a politikusok felfogása szerint a legnagyobb veszéllyel fenyegeti az «európai egyensúlyt». Ime azon fenkölt szavak, melyeket M. Bréal az akadémikus intézett jó néhány év előtt a francia ifjúsághoz, s amelyek megérdemelnék, hogy minden nemzet ifjúságának szívébe vésődjenek: «Még ha fel is tételezzük, hogy ellenséges táborban fognak egymással szemben állani, önökön a sor, hogy az állig felfegyverkezett Európa kellő közepébe elhintsék a jövő engesztelődés csiráit, mert ha majdan a kölcsönös pusztításokkal beérik, végre csak vissza fognak térni emberséges és türelmes életmódhoz. S vajjon honnan induljanak ki ezek a jobb és szebb idők, ha nem az ifjúság köréből, mely hivatva van azokat előkészíteni!»

Foglaljuk össze elvi fejtegetéseinket. Itt rejlik a kérdés kulcsa, mert amit évszázadok létesítettek és szentesítettek, azt *egy* csapással el nem tüntethetjük. És nem bízom a leggyorsabb eszközökben, hanem inkább azon biztos módokat kutatom, melyek tartós eredménnyel kecsegtetnek. Szent meggyőződéseim, hogy csak egy igazi eszköz van: az ifjúság nevelése és tanítása. A gyermekekből lesznek a férfiak, férfiakból törvényhozók, akik parlamentekké alakulnak s interparlamentáris szövetségek révén a nemzetek tömegakaratóval döntő befolyást gyakorolnak a világ folyására. Egyesüljenek tehát a földgömb összes népeinek nevelői, tanítói és szülői, és alakítsák át lassan, de állandóan a jövő nemzedékek szellemét és szívét, lelkét és jellemét az emberszeretet és türelmesség igéinek értelmében. Jókai mondta, hogy «a világ olyanná alakul, amilyenné az ifjúságot nevelik». S nincs az a hatalom, teszi hozzá d'Estournelles báró, mely háborút zúdíthatna ránk, ha a népek békés hajlamai egyetemessé válnak.

III.

Eddigi beható fejtegetéseinkkel azt igyekeztünk kimutatni, hogy az iskolai és általában a pædagogiai békepropaganda jogosult s egyúttal a legnagyobb reményekre jogosít. Nézzük immár, hogy melyek ennek a mozgalomnak eszközei. Itt legelső helyen a *történelemnek* tanításáról kell megemlékeznünk.

Ez az a pont, mely egyaránt forrása a kárhozatnak és a boldogulásnak, mert az, hogy miként tükröződik vissza a jövő nézete elméjében és lelkében család, haza és emberiség, azon fordul meg, hogy mily világításban és vonatkozásokban pillantotta meg a minden jó és szép, de sajnos egyúttal a rossz és nemtelen iránt is fogékony ifjú az emberi létnek ezen alapfogalmait.

A történelemnek, m. p. saját hazánk és az egész világ történelmének tanításától, az ebben és az ifjúsági olvasmányokban megnyilatkozó szellemtől függ tehát első sorban a jövő nézete sorsa. Ez az oktatás azon ága, mely a legsürgősebb és legalaposabb reformra szorul s annál inkább, mert itt fog kezdetet a nevelés az oktatással.

A történelem ne foglalkozzék merőben nyert vagy vesztett csatákkal, vérfürdőkkel, melyeket egyik vagy másik nép úgynevezett «érdeke» megkövetelt, hanem hirdesse a békés korszakok előnyeit, a béke védelme alatt létesített haladást; tartsa szent kötelességének, hogy kezdettől fogva a szerencse forgandóságát és a dicsőség hiúságát szemléltesse, szóval ne háborúkat és háborúskodásra tanítson, hanem oktatasson a művelődés vívmányainak és a szellem haladásának bemutatásával!

A hazai történelem, írja Lers Vilmos saját tapasztalatai nyomán (id. h.), jórészt csak annak felsorolása, hogy mi hol, kit, mikor vertünk meg s esetleg minket hol, mikor vertek meg, s azután, hogy mi hol boszultuk meg a csorbát. A fejedelmek névsorát s uralkodásuk évszámát is illik tudni. «Aki nem velünk, az ellenünk»: ez a história tanításának vörös fonala a mi ifjaink előtt. Minden idegen nép ellenség: köztük a «magyar történelem» és közéleti szójárás szerint persze leginkább a «pogány török», a «kutyafejű tatár» és a «huncut német.» A történelemben, teszi hozzá Gyulay, az ifjú megtanulja lekicsinyelni a többi népeket és dicsőíteni a katonai győzelmeket, jóllehet valamely nép boldogsága nem az állam nagyságában rejlik csupán, hanem polgárainak tevékenységében és erkölceiben. Amikor XIV. Lajos megkérdezte Colbert-től, hogy miért nem képes a nagy és hatalmas Franciaország a kis Németalfölddel elbánni, a miniszter így válaszolt: Ez onnan van, Sire, mert egy országnak nagysága nem területének kitejedésétől függ, hanem népének *jellemétől*.

Mint a népek munkájának sok más terén, itt is szembeötlő azon jelenség, hogy a természetes, egyszerű útra csak oly későn térnek, holott a mult századnak egyik legkiválóbb elméje, korát jóval meghaladva profétai ihlettséggel jelezte és hirdette egész életén át ezt a legtermészetesebb és leggyökeresebb megoldást. Ez a férfiú *Voltaire* volt, akinek életrajzírója, Condorcet, joggal mondhatta róla, hogy Európában egy oly szövetséget alapított, melynek jelszava ez volt: *Raison et Tolérance* (ész és türelem).

Voltairet a XX. század humanismusának előhírnökévé avatták művei; * tőle származik ez az itt helyén való idézet: *Chez toutes les nations l'histoire est défigurée par la fable jusqu'à ce qu'enfin la philosophie vienne éclairer les hommes.*

Ezen a terén számos és biztató reformtörekvéssel találkozunk. A történelmi tankönyvek reformja ügyének világos és kimerítő tárgyalását adja Ducommun E.-nek 1896-ból kelt e című jelentése: *«Rapport sur une réforme des manuels scolaires au point de vue des idées pacifiques»*, melynek mindvégig rendkívül érdekes tartalmából álljanak itt a következő részletek. A nk. békekongresszusok már 1889 óta állandóan foglalkoznak e fontos ügyel. Akkor Párisban elhatározták, hogy a békeegyesületek előmozdítják a békéltető szellemenben működő iskolai irodalmat és azoknak az iskolákban való elterjesztését elősegítik, a végből, hogy a balvélemények, téves tanok és sophismák helyét igazságos, erkölcsös és emberséges elvek foglalják el. Határozottabban és részletesebben hangzik az 1894. évi antwerpeni kongresszus határozata, mely egyenesen kimondja, hogy a jutalmazandó műveknek egyik főtulajdonsága az legyen, hogy a háborús tevékenység helyett a népek társadalmi, politikai, művészi és tudományos munkássága álljon a középpontban. További kongresszusi határozatok ezek: A történelem tanárainak kötelessége az ifjúság figyelmét azon rettenetes bajokra terelni, amelyek az emberiséget a háborúk révén mindenha érték, úgyszintén azon tényre, hogy a háborúk csaknem kivétel nélkül kicsinyes okokból származtak (1890. London). — Hogy az ifjúság tisztelettel és bátorsággal viseltessék a többi nemzetek iránt, szükséges, hogy a történelem tanárai behatóan tanulmányozták legyen valamennyi nemzet közművelődési, politikai, társadalmi és vallási intézményeit és híven emeljék ki azon jótékony befolyást, melyet minden nép az emberiség haladására gyakorolt (1891. Róma).

Ezen határozatok azonban, mint nyomban látni fogjuk, távolról sem mérték ki a megindított mozgalmakat és az elért eredménye-

* *Essai sur la Tolérance. Dictionnaire philosophique. Essai sur les mœurs, stb.* (I. A békeprobléma megoldása 57—58. lap).

ket, melyek főleg két kiváló békeegyenység nevéhez fűződnek: az angol Hodgson Pratt-éhoz és a dán Fredrik Bajer-éhez. Amaz még 1895-ben a következő javaslatokkal lépett fel: 1. Szerkesztendő és terjesztendő egy rövid *Vademecum*, mely a legfontosabb nevelési és tanítási elveket tartalmazná irodalmi utatásokkal. 2. Jutalmazása oly képes műveknek, melyek a háborún kívül álló tetteket dicsőítenek. 3. Népies történetek írása, melyek az emberiségnek békés haladását és vívmányait tüntetik fel. 4. Ilyen és ehhez hasonló írásbeli pályatételek a felsőbb osztályok tanulói részére évenként. 5. Az olvasókönyvek számára a háborúkról szóló olvasmányok szerkesztése. Ugyanazon évben F. Bajer francia körlevelet küldött szét, melyben az olvasó- és a történelmi könyveknek békés és háborús szempontból való átvizsgálását sürgette világszerte, ami azonban, könnyen érthető okokból, csak csekély eredménnyel járt.

Azon egyesületek közül, melyek mozgalmunkat tettel és anyagiilag is előmozdították, a következőket soroljuk fel. Az *«International Arbitration and Peace Society»* 1893-ban 1250 franknyi pályadíjat tűzött ki «egy az elemi iskoláknak szánt, a békét, háborút és kapcsolatos kérdéseket tárgyaló mintafejezetre». A díjat M. Sève francia tanító nyerte el, kinek munkája angol és francia nyelven meg is jelent. A *«Société française pour l'arbitrage entre nations»* 1000 franknyi díjat tűzött ki a legjobb s a hivatalos elemi iskolai tanterv követelményeinek megfelelő ily című történelmi vezérfonalra *«Histoire de France avec notions très sommaires d'histoire générale»*. A feltételek többek közt így szólnak: «Ezen tankönyv, melyből száműzendő mindaz, ami 9—12 éves gyermekek értelmiségét túlhaladja, elfogulatlan méltányosság szellemében irandó meg. A szerző igyekezzék a gyermekek szívében a hazaszeretetet fejleszteni, de egyidejűleg iparkodjék velük megértetni, hogy e szeretetnek nem szabad és nem lehet más nemzetek kárára irányuló megtévesztésben, erőszakoskodásban és rablásban nyilvánulnia». A *«Deutscher Verein für ethnische Cultur»* 4000 márkát szánt egy oly népszerű munka jutalmazására, amely a szülők, nevelők és tanítók kezében az ifjúságnak humánus szellemben való nevelésére a legalkalmasabb. A Berzeviczy Albert dr. elnöklete alatt megalakult Magyar Békeegyesület által a millenniumi évben Budapesten rendezett VII. nemzetközi békekongresszuson a következő két indítványomat fogadták el:

1. Szerkesztessék egy *Felhívás*, amely röviden, de hatékonyan rámutasson a történelem tanárainak nagy befolyására és a történelmi tanításnak rendkívüli fontosságára oly szempontból, hogy az ifjúságot sikeresen lehessen ezen a réven az emberiség és türelmesség felé vezetni. E tanárok nyomatékosan megkérendők, hogy a történelem

tanítása alkalmával a rájuk bízott ifjúságra ezen jótékony, emberies szempontból hassanak. E Felhívás magyar nyelven a M. Békeegyesület I. évkönyvében (1897, 49—51. l.: Szózat az ifjúság nevelőihöz, tanítóihoz s főleg a történelem tanáraihoz!), majd újabb s Jókai Mór által kiegészített alakban a «Tanáregyesületi Közlöny» 1897/98. (XXXI.) évf.-nak 265. l. jelent meg. Ennek a Felhívásnak a tanügyi kormányzat részéről olyannyira kívánatos jóváhagyását azonban, sajnos, nem tudtuk elnyerni.

2. A *millenniumi béke-pályakérdés* így hangzik: «Kivántatik népszerű értekezés, mely könnyű előadásban tárgyalja azokat a módokat és eszközöket, melyek a hazai viszonyok figyelembevételével legalkalmasabbak arra, hogy az ifjúság oktatásánál és nevelésénél, az iskolában és a családban, az általános emberi érzelmeket, békés hajlamokat és a béke eszméjét előmozdítsák és terjesszék. A pályamunka magyar nyelven irandó, a külföldi szakirodalom felhasználásával; terjedelme legfeljebb két nyomtatott ív. A pályázatban csak a magyar békeegyesület tagjai vehetnek részt. Az abszolút értékű és legjobb magyar dolgozat *kétszáz korona* jutalomban részesül és az egyesület tulajdonába megy át. A két következő jobb dolgozat dicséretében részesül, kiadásukról a szerzők beleegyezésével az egyesület gondoskodik. A kitűzött határidőre tényleg három dolgozat érkezett be, ámde a Jókai elnöklete alatt működő bíráló-bizottság, noha az egyik tanulmányt megdicsérte, a jutalmazásra egyik művet sem találta érdeemesnek.

Külön, erélyes megemlékezésre méltó az a fontos és mintaszerű felterjesztés, melyet öt német város békeegyesülete együttesen intézett a badeni nagyhercegség «második felső kamarájához» 1897 augusztus havában és amely 2000 aláírással (köztük 230 tanító és tanár) van ellátva. Nem állhatom meg, hogy ezen kulturtörténelmileg is oly kiváló okmányból az eredeti nyomán ne idézzek részletesebben. «Kérésünk oda irányul, hogy az elemi és középiskolák tanításában a jövőben minden sovinstikus melléklet kerültessek és a háborúk története csak főbb vonásaiban szerepeljen; ellenben fokozott mértékben ápolassák a művelődéstörténelem s mindezeknek szemmel tartásával a történelmi tankönyvek gondos átdolgozásban részesüljenek . . . A nemzetközi választott bíróságok felállítása végcélunk, de ez a helyes cél magának Bismarck hercegnek egy alkalmi nyilatkozata értelmében csak akkor valósítható meg, *«ha a népek végre eléggé felvilágosodtak lesznek arra, hogy belássák, hogy a háború kétélű fegyver s hogy a támadó fél gyakran egyúttal a legyőzött fél is»*. Ámde a mai elemi és középső oktatás merőben ellenkezik a népeknek most hangoztatott felvilágosításával, mert megmételyezi és megtéveszti az ifjú lelkeket,

a hódítókat hősként ünnepli, bármily alávaló is volt tettük rugója, az iskolai könyvtárakat egyoldalú, jórészt katonás iratokkal tölti meg, stb., stb. . . . Mind ennek ellenében mi azt valljuk, hogy a német deákban hazájára való jogos büszkeségét jobban tápláljuk akkor, ha kiemeljük, hogy Németország oly elméket szült mint: Guttenberg, Dürer, Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Kant, Humboldt és még sok más hasonló szellemi óriás, akiknek tettei és művei rászolgáltak arra, hogy legalább oly dicsőítésben részesüljenek, mint a német hadvezérek által kivívott győzelmek . . . Jól tudjuk, hogy a Vogeseken túl az «Erbfeind» hasonló irányban vét, de ez a győzőket a megtéréstől annál kevésbé menti fel, mert amott az általunk javasolt reformok már is eredményt érleltek.

S a felterjesztés sorsa? Jól esik hírt adnunk arról, hogy a második kamara kérvénybizottsága, a felterjesztés tartalmát három pontba foglalva, az ügyet 29 szóval 28 ellenében pártolólág a kormányhoz tette át.¹

Az iskolai történelem-tanítás ügyében érdekes mozgalmat indított ez év május havában az «*American Peace Society*,» külön bizottságot küldvén ki, mely az amerikai tankönyveket a béke és a háború szempontjából vizsgálta meg. Ez a bizottság kérdőívekkel fordult vagy 3000 oly város iskolaigazgatóihoz, melyek 10.000 v. ennél több lakóssal bírnak s minthogy 126 igazgató válaszolt is, nagyjában hitelesen lehetett megállapítani a tankönyvek minőségét és befolyását, a tanerők eljárás és a háború vagy béke ismertetésére szentelt időt. A bizottságnak nyomtatásban is megjelent beszámolója² az eredményeket kedvezőknek minősíti és konstatálja, hogy az újabb megjelenő történelmi tankönyvek a kultúra műveinek és haladásának már nagyobb tért engednek és a háborúk leírását korlátozzák. Ez a füzet egyúttal jeles útmutatással szolgál a béke-tanítás tekintetében és felméli, hogy az utóbbi az Egyesült-Államok mind számosabb iskolájában hódít.

Érdeklődéssel kutattam, vajjon gimnáziumi Utasításaink érintik-e ezt a gondolatkört. A történelem tanításáról a bevezető részben (10. l.) ezt olvassuk: «Az iskola feladataihoz alkalmazkodván a tanítás, a népek és országok emelkedésére nagyobb súlyt helyez, mint hanyatlásukra . . . Különösen gondos méltatásban részesítendő az a kapcsok, amelyek az egyént nemzetéhez kötik és a nemzeteket az

¹ Ennek a kérdésnek terjedelmes irodalmát l. «A békeprobléma megoldása stb.» 64. lap.

² The teaching of History in the Public Schools with reference to War & Peace. Report of a Committee of three (Boston 1906. 27 p.).

emberiségben egyesítik. A részletes utasításokban pedig a tanítás módja c. fejezet (180. l.) többek közt ezt tartalmazza: «*Azigazságtisztelete, a tanuló ifjúság odaadó szeretete, a pædagógiai lelkiismeretesség legbiztosabban megszabják útját (a tanár egyéniségének). Ez az út pedig a haza- és emberszeretet eszményképe felé visz, amely egyesít és föl-emel s mindent elutasít magától, ami meghasonlást támaszt és lealáz.*» Az, hogy a történelem tanáraitól elvárhatnók a választott bíróságok intézményének ismeretét és az 1899. évi hágai értekezlet megállapodásait, bizonyításra nem szorul; azért kívánatosnak tartanók, hogy ilyen tételek a vizsgálati kérdésekben is helyet találjanak.

IV.

Jóllehet a történelem tanítása és az abban megnyilatkozó szellem mintegy gerince az iskolai béketanításnak, ennek egy kevés jóakarattal és belátással helyet szoríthatunk a többi tantárgyak keretében is, első sorban a *vallásban*, melyről már a bevezetésben szóltam.

A *földrajzban* gyakran van alkalmunk idegen népekről szólni: szomszédainkról és a távolesőkről. A közlekedési eszközök és terményeiknek szüntelen kicserélése mutatják, hogy az egyének módjára a népek is egymásra szorulnak, ami nagyban elősegíti a népek összetartozóságának érzését. Ha egy nemzetet baj ér, megérik azt a többiek és a népeknek ez a szolidaritása az áldozatkészségnek szép példáit érlelte meg. Más országnak is vannak természeti szépségei, sőt lehetnek olyan kincsei, melyekkel mi nem rendelkezünk. A híres utazók és felfedezők (Kolumbus, Nansen stb.) az összemérés javát mozdították elő.

A *természettudományban* nem csupán arra tanítja az ifjúságot, hogy a különböző országokban a természet három birodalma hogyan van képviselve, hanem ismertette az emberi szervezet csodás alkotását és az egészség fentartásának elsőrendű fontosságát, utalhat az élet becsére és szentségére. A *természettanban* és a *vegytáncban* látjuk, mint sikerült az emberiségnek a természet törvényeit kikutatni és hasznára fordítani. A puska nem csupán rombolásra és gyilkolásra szolgál, hanem a kultúra műveit is elősegíti (folyók szabályozása, alagutak, utak). Itt emlékezhetünk meg a nagy tudósokról (Galilei, Kepler, Newton, Lavoisier, Faraday stb.), akiknek szelleme áldást árasztott az egész emberiségre.

Az *egésztáncban* utalhatunk a háború borzalmaira, a sebesültek légióira, a Vörös-Kereszt intézményre s megemlékezhetünk azokról a híres orvostanárokról, akiknek felfedezései enyhítették az emberek halandóságát és nyomorát. Még a *testi nevelést* és az *énektanítást* sem vesszük ki, mint amelyek nagy befolyással vannak a jellemre és a kedélyre. A torna,

spórt, sőt még az ú. n. *katonai* gyakorlatok célja sem a virtuskodás és a nyers erőnek támadó tevékenysége, hanem a fizikai erő szülte nagyobb önfegyelmzés és a szenvedélyek fékezése. A svájci iskolákban lőfegyverekkel felszerelt iskolai zászlóaljok vannak s ez a nép mégis a legbékésebb a föld kerekéségén. Az énektanításból nem akarjuk egészen száműzni a katonai- és szabadságdalokat, de mellettük akad elég, mely a szívet békésen nemesíti: A *szépiprás* és a *helyesírás* gyakorlásában a szavak, mondatok és a tollbamondott szöveg megválasztásával szintén figyelemmel lehetünk célunkra. A *művészi* oktatás és szemléltetés keretében nagy hatással vannak az ifjúságra a háború borzalmaival és a béke áldását feltüntető képek, melyeknek reprodukcióit a tantermekben és a folyosókon lehetne, esetleg alkalmas klasszikus mondások kíséretében kifüggeszteni. Ilyenmő segédeszközökben szintén nincs már hiány.

Nálunk erre a feladatra szóba jöhetnek még az *önképzőkörök* is, melyeknek elsőrendű hazafias misszióját imígy egyeztethetnők szépen össze az általánosabb emberi szemponttal. Ezek a körök különben is reformra szorúlnak és egyik buzgó apostoluk* helyes érzékkel jelöli meg ennek útját. Elengedhetetlen feladat, mondja Gidófalvy dr., hogy a közép-, felsőbb- és szakiskolák nevelési körébe bevigyük *a mások bajával való törődés gondolatát* és más szociális vonatkozásokat... Az ezen iskolákból kikerülő nemzedék kötelessége: a ma kétségtelenül meglevő nyomorból, az érdekek szerencsés kiegyenlítésével, a köz javára történő szövetkezés útján, a közmegelegedés és egymást támogató felebaráti szeretet élő fáját növeszteni.

Hosszasan szólhatnék még az *olvasókönyvekről*, az ifjúságnak prózai és költői olvasmányairól és az ifjúsági iratokról, melyek egy tévesen értelmezett hazafiságnak leple alatt szinte tervszerűen és a zsenge koron kezdve irtják ki a gyermek lelkéből a felebaráti szeretetet és azoknak az embertársainknak tisztelőtét, akik véletlenül más földrajzi szélesség alatt születtek és más nyelven szólnak emberhez, Istenhez. Csak elevenítsük fel saját iskolai emlékeinket és legyen erkölcsi bátorságunk a tények elfogulatlan mérlegelésére. Lers panaszolja (id. h. 38. lap), hogy már elemi iskolai könyveink hemzsegnék az olyan hazafias versektől, melyek az idegen népekről mint a háza ellenségeiről izzó gyűlölettel emlékeznek meg s hozsannát zengenek a nagy hadvezérek és hódítók emlékének; még bibliai történetben is csak úgy csattog a sok fegyver! Gimnáziumainkban a latinból Livius

* Az *önképzőkörökről*, írta Gidófalvy István dr. kir. közjegyző Kolozsvárt. (Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléjéből, Budapest, Kilián 1904. 8 lap.)

pún háborúit és Sallustiusból a Jugurtha elleni háborút, a görögből Xenophon Anabasisát, tehát Cyrus seregének viselt dolgait és Homeros énekeit a trójai háborúról olvassák. De semmit vagy elenyészően keveset halottunk, folytatja, a klasszika-filológia révén és egyéb szakokban az emberi kultúra fejlődéséről, a béke áldásairól, az emberi eszmék haladásáról! Miért nem tanítjuk már az ifjúságot a szellem-erkölcsi tulajdonságok internacionális méltánylására, a humánus művelődés dicsőítésére s általában a kölcsönös megbecsülésre, túlzó illemszabályok helyett etikára!? Gyulay Béla is azt követeli, «hogy az olvasókönyvekből küszöböljük ki a görög és római hősrégét, a féktelen és lehetetlen népmeséket s adjunk több helyet az ipar, kereskedelem, erkölcsök és szellem vitézeinek».

A *tankönyveket* illetőleg Ducommun E., a berni «Bureau» főtítkára és a Nobel-díj nyertese, még 1896-ban felette tanulságos jelentésben számolt be az iskolai könyveknek a béke-eszmék szempontjából olyannyira szükséges és fontos reformjáról, egyenként felsorolva azokat az eredményes alkotásokat és buzdító tényeket, melyeket a békepropaganda ezen a téren máris megérett. Jelentését a következő két határozati tétellel fejezi be: 1. Buzdítani kell jó olvasó- és történelmi tankönyvek megírására a mai sovíniszta és részreahajló könyvek helyébe, amelyek az igazságtalanság, a rosztindulat és a nemzetközi gyűlölség csiráit oltják be kezdettől fogva az ifjú lelkekbe. 2. Személyes utánjárással és a minden akadályt elhárító és a nemes cél megengedte kitartással azon kell lenni, hogy az iskolai hatóságok ezt a reformot ne akadályozzák meg. Azóta is folyton hódított az a meggyőződés, hogy a tankönyveknek elsőrendű befolyása van a békés eszméknek a tanuló ifjúság körében való terjedésére s az ilyen szellemen megírt könyvek, nagyobbára nyilvános pályázatok útján, szüntelen megjelenőfélben vannak, különösen a franciáknál, ahol az ősz Passy Frigyes és egyéb előkelőségek buzgólkodása folytán egész sereg ifjúsági irat, történelmi és olvasókönyv és tanügyi füzet jelent meg, melyeknek az ifjúság és a tanítóság jó hasznát veheti.

A békebarátok azonban nem önzők és nem hálátlanok: amikor ők az iskolát igyekeznek ügyüknek megnyerni, mely voltaképen nem más mint az emberiségre való nevelés, a maguk hatáskörében egyúttal mindent elkövetnek, hogy az iskola szent, de nehéz munkáján lendítsenek. Annak beigazolásul, hogy nemcsak egyes kiváló békebarátok, de maguk a nemzetközi békekongresszusok is mily buzgón és mennyi szaktudással foglalkoznak az iskola és a nevelés ügyével, utalok az eddigi 15 kongresszusnak ezirányú nagyszámú határozatára*,

* *Résolutions textuelles des onze congrès universels de la paix*

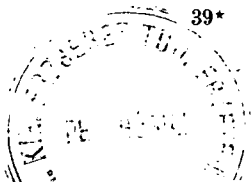
melyek a következő tárgyi köröket ölelik fel: általános útmutatások, tantervek, katonai gyakorlatok, a választott bíróságok intézményének elméleti és gyakorlati ismertetése, tankönyvek (olvasókönyv és történelem), elemi-, közép- és főoktatás, nemzetközi iskolák, nemzetközi levelezés, gyermekcsere, tanárcsere, főiskolai hallgatók nemzetközi szövetsége és kongresszusa.

Jóllehet a tanítóóság még nem is oly régen állott a békeeszmé szolgálatába, mint a következő összevont felsorolásból látható, máris szép eredményeket ért el.

A berni egyetem évenként pályadíjat tűz ki a békét tárgyaló legjobb értekezésre. Ennek révén a doktorátust is el lehet nyerni. A berni kanton tanítóegyesületei egyhangúlag elfogadtak egy indítványt, mely a modern béketörekvéseknek az iskola részéről való támogatását célozza. (1902.) A würzburgi egyetem alapításának 350. évfordulója alkalmával Meurer rektor ünnepi beszédének tárgyául ezt választotta: A hágai békeértekezlet munkálatai, különösen a nemzetközi viszályok békés elintézésének módozatai. Ferdinand Buisson a párisi elemi iskolák volt főigazgatója és jelenlegi képviselő imígy nyilatkozott: «A jövő a gyermeké és a mi eszméink győzni fognak, ha a tanítók minden iskolában a gyermekek szívébe fogják oltani. Mindenütt, ahová befolyásom ér, a tanítást ily értelemben fogják gyakorolni s Franciaországnak egyik végétől a másikig kapom a tanítóknak üdvözlő hozzájárulását...» (1904.) A *L'Amicale* c. francia tanító- és tanítónégyesület több mint 22.000 taggal a béke szolgálatába szegődött. A *L'Education pacifique* alapítói, Laguerre és Carlier asszonyok a közoktatásügyi minisztérium támogatásával egy *«Pour la Paix»* c. könyvet szerkesztettek, mely a hivatalos tankönyvjegyzékbe is felvétellett. Massachusetts államban és Amerikának sok közép- és főiskolájában május 18-át ünnepélyesen megülik s a béke, áldásait és a népek testvérisülését ünnepelik meg.* Boselli olasz kultuszminiszter ez év ele-

(1889—1902). Ezeket a határozatokat tárgyi szempontok szerint szakszerűen dolgozta fel *Ducommun E.* *«Rapport sur l'exécution etc.»* c. füzetében. Azóta is a legújabb időkig a berni *Bureau* minden újabb kongresszusnak határozatait francia, angol és német nyelven teszi közzé. Az első nyolc kongresszusnak idevágó határozatait magyar nyelven közöltem *«A békeprobléma megoldása stb.»* c. művemben (86—89. lap).

* Az amerikai viszonyokról hitelesen és kimerítően tájékoztat *E. D. Mead* cikke *«Peace teaching in American schools and colleges»* (*«Outlook»* New-York 1906 jún. 16.). Régibb keletű a következő a *«Harper's Weekly»* 1897 aug. 21. füzetében megjelent értekezés: *«An education, not for war, for peace and prosperity»*, opening adress of *Ch. R. Skinner*, superintendent of public instruction of New-York Staten.»

jén elrendelte, hogy az évnek egy bizonyos napján az ország összes középiskoláiban és tanítóképző-intézeteiben a növendékeknek magyarázzák meg a békemozgalom céljait, a választott bíróságok fogalmát és a hágai konferencia eredményeit. A cagliari-i tanító-egyesület már elébb elhatározta, hogy ezen a napon az ifjúságot főleg a mások jogainak megbecsülésére és emberiség érzelmeire és kötelességtudására fogja buzdítani. Itt emlékezünk meg azokról a látogatásokról és tanulmányi utazásokról, amelyeket a főiskolai hallgatók a nyugati államokban egymás között végeznek és amelyek valóban nemes kulturális hivatást teljesítenek.

A luzerni békekongresszuson (1905) elfogadták azt a határozatot, hogy május 18-át, mint az első hágai konferencia megnyitási napját az összes iskolákban megünnepeljék és a békemozgalmat mindenütt ismertessék. A népoktatásnak Liége-ben tartott nemzetközi kongresszusán Bodin k. a. indítványára megalakították a néptanítók és tanítók nemzetközi irodáját, mely a 100.000 tagot számláló német tanítóegyesülettel együtt most júniusban tartotta meg Münchenben első értekezletét, melynek főtárgya az iskolai békemozgalom és propaganda feladatainak és módszerének megállapítása volt. Hamburgban az iskolai hatóság jóváhagyásával a városi iskolában tartanak idevágó felolvasásokat. Anglia Surrey grófságának összes iskoláiban egy «Nevelés az élet magán- és nyilvános kötelességeire» című falitáblát függesztettek ki, mely a hazafiság, igazságosság, háború és béke, a választott bíróságok stb. fogalmait magyarázza meg a gyermekeknek értelmi fejlettségükhöz mérten.

Az iskolai béketanításban néhány év óta Franciaország vezet, ahol erre a célra külön középpontok alakultak.¹ Ezek «a békére való nevelés egyesülete», «a béke iskolája» és «a nőknek egyetemes szövetsége a békének az iskolában való tanítására». Az elsőnek elnöke, Carlier asszony, a tavaly Luzernben tartott nk. békekongresszuson beszámolt a békés eszméknek haladásáról az oktatásban s adatokkal mutatta ki, hogy a békemozgalom immár nem fér el a békebarátok keretében, hanem mind nagyobb helyet foglal el a tanítószemélyzet nemzeti gyűlésein és nemzetközi kongresszusaiban.² A másodiknak alapítója terjedelmes tanulmánnyal lépett az idei milánói kongresszus

¹ Société de l'Éducation pacifique (alapította Mme Carlier 1901-ben). École de la Paix, association nationale de la jeunesse pacifique en France (alap. M. H. Thivet 1905-ben). Alliance universelle des femmes pour la paix par l'éducation. (alap. 1896-ban): célja a nevelés útján egy a békére kedvező közvéleményt teremteni.

² L. a liége-i kongresszus határozatát (Magyar Pädagogia 1905. évf.).

elé és a következő javaslatot terjesztette elő: «Tekintettel arra, hogy a neveléstannak a gyermek lélektanán alapuló fölfogása lehetővé teszi azt, hogy az értelmi nevelést tudományos módszerekkel végezzük, nem pedig büntetésekkel és jutalmakkal; hogy a békének bekövetkező korszaka a népek egyéni és társadalmi erkölcsének következménye lesz s hogy a békére vezető hajlamokat és az erkölcsöt könnyebb szemlélettel éleszteni (*se vivre*) mint tanítani, a kongresszus arra kéri a nevelőket, hogy iskoláikban békés hangulatot terjesszenek s a gyermekeket békés és erkölcsös szokásokban neveljék fel. A kongresszus foglaljon állást minden testi fenytékkal szemben és küszöbölje ki az iskolából a jutalmaknak és elismerésnek minden látható vagy nyilvános alakjait.»

A népszerű és iskolai békepropagandának egyik felette hathatós módja a szemléltetés. A *La paix par le droit* c. békeegyesület a Bloch-féle alapítvány támogatásával vagy 250 vetíthető (diapositiv) képet készített, melyek 25-ös kikerekített sorozatokban és megfelelő szöveggel könyvvvel szerezhetőek meg (a képek darabja 50 cent). Megjegyzem, hogy ezt az előadást a népszerű felolvasásnak nemzeti egyesülete (*Société nationale des conférences populaires*) programjába felvette. A mi Urániánk is kiterjeszthetné rá figyelmét, tekintettel nagyszámú tanulóközönségére és arra, hogy a háború már szerepel műsorán.

V. Békenap.

Íme, tisztelt Társaság, mintegy dióhéjban az, amit az iskolai békemozgalom érdekében el kellett mondanom. Immár röviden még arra óhajtok rátérni, amit tételeim függelékeként említettem a *békenapra*. Amikor a miniszter úr kibocsátotta 26.120. sz. rendeletét a madarak és fák napjának megünnepléséről¹ s annak befejező részében ezt a rendeletet «a nép javának előmozdítására irányulónak» mondja, önkéntelenül eszembe jutott az a régebben vitatott s már több ízben hangoztatott tétel, hogy az embervédelem az állatvédelemnél előbbre való.² Az e téren több mint egy évtized óta kifejtett működésem és az a körülmény, hogy nekem jutott osztályrészül hazánk békemozgalmát a külföldi nemzetközi testületekben képviselni, arra bátorítottak, hogy a miniszter úrnak személyesen nyújtsak át egy előterjesztést, melyben hivatkozással fent említett humánus és

¹ L. Magyar Pädagogia 1906. 374. lap.

² Újabbán Sternberg gf. imígy fejezte ezt ki: «Es gibt internationale Konventionen für Singvögel; für Menschen gibt est keine» (Die Massacres in Russland, Neue Freie Presse 1906 júl. 6.).

eszményi rendeletére és több kulturnemzet példájára, felhívtam figyelmét egy másik fontos tényezőre, mely nagyban mozdítaná elő a közép fokú tanintézetek mindkét nembeli ifjúságának lelki műveltségét. Erre a történelemnek humánus és kulturális szellemben való tanítása mellett ajánlottam az ú. n. «világbékenap»-nak meghonosítását, amikor a történelem tanára egy órát szentelne a békés törekvéseknek, a béke áldásainak és a nemzetközi választott bíróságok intézményének ismertetésére. Hogy ebbeli eljárásomnak nagyobb erkölcsi súlyt kölcsönözsek, indítvány alakjában megismételtem a Magyar Békeegyesület közgyűlésén, mely azt egyhangúlag elfogadta és írásba foglalva küldöttséggel nyújtotta át a miniszternek. Ezután pedig kellő megokolás kíséretében a következő indítványt terjesztettem az Országos Középiszkolai Tanáregyesület idei közgyűlése elé: Az «O. K. T. E. kívánatosnak tartja, hogy a történelem tanításában minél teljesebb mértékben érvényesüljön az Utasítások ajánlotta *igazság tisztelete* és az *emberszeretettel párosult hazaszeretet* s hogy középiskoláink ifjúsága megismerkedhessék azokkal az erényekkel (türelmesség, emberszeretet) és intézményekkel (választott bíróságok, interparlamentáris konferencia), amelyek a népek békés együttműködését és a kultúra haladását vannak hivatva előmozdítani. Azért kéri a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, hogy a jövődő nemzedékek lelkének és jellemének nevesítése érdekében, az *arbor day* és *birds day* mintájára rendelje el, hogy május 18-ika mint az első hágai konferencia megnyitási napja «békenap» címen ilyen szellemben ünnepeltessék meg.» De még ezzel sem értem be; hanem a közelmúltban Milanóban lezajlott XV. nemzetközi békekongresszus alkalmával, már csak azért is, hogy Magyarország ezirányú törekvéseinek a művelt nemzetek humánus koncertjében érvényt szerezzenek, de azért is, hogy beadványainkat az enyészettől megmentsem, újra szóvá tettem az ügyet, hogy mily eredménnyel, azt mutatják a kongresszusnak következő egyhangú határozatai.*

1. A kongresszus nagy örömmel vett tudomást arról, hogy Magyarország közoktatásügyi minisztere, Apponyi Albert gf. támogatásával lehetővé tette a tanári kar egy tagjának részvételét a *Commission d'Enseignement international* munkálataiban és felette örvendetesnek tartaná, ha ezt a példát a többi államok is követnék.

2. A kongresszus felhívja az összes békeegyesületeket, hogy az iskolai hatóságoknál és a tantestületek tagjainál tegyék meg a szükséges lépéseket arra, hogy a békenapnak egy külön történelmi óra keretében való megünnepelese több állam, nevezetesen az Egyesült-

* Szószzerinti fordítása az eredeti francia szövegnek (l. Bulletin Officiel du XVe Congrès Universel de la Paix, Berne 1906, 247. lap.).

Államok és Olaszország mintájára, valamennyi iskolában bevezet, tessék.

3. A kongresszus elfogadja Kemény Ferencnek, a berni Bureau tagjának indítványát és nemzetközi pályázat útján 1500 frank díjat tűz ki egy a tanítóság és az iskola használatára rendelt béke-vezérfonal megírására, melyben E. Arnaud pótindítványa értelmében külön fejezet szentelendő ennek a kérdésnek: Hogyan lehet a haza iránti kötelességeket az emberiség iránti kötelességekkel összeegyeztetni?

4. Tekintettel arra, hogy egy nemzetközi pædagogiai intézetnek és egy nemzetközi hivatalos tanügyi értesítőnek megalapítása, mely terveknek szerzője Kemény Ferenc, nagyban megkönnyítené az illető bizottság munkálatait és végső céljának megvalósítását, a kongresszus elhatározza, hogy ezeket a tanulmányokat a jelen kongresszus határozatainak kíséretében megküldi az összes közoktatásügyi minisztériumoknak.

Ime, tisztelt Társaság, a hazánkra megtisztelő és az ügy komolyságát a maga egészében feltüntető határozatok. Az utóbb említett béke-vezérfonal, melyre a berni központ propaganda-alapjából oly tekintélyes összeget szavazott meg, első sorban arra lesz rendelve, hogy az eddig felhalmozott rengeteg anyagot módszeresen feldolgozott gyakorlati alakban közvetítse és a tanerőket arra képesítse, hogy a békenapon kötelességeiknek jól megfelelhessenek; másrészt remélhetőleg élénk érdeklődést és versengést fog kelteni, aminek eredménye: a tanítóságnak bevonása és békés értelemben vett önképzése szintén nem kicsinylendő.

Félreértések kikerülése végett még hozzá kell tennem, hogy mi nem a szünnapok és a tantárgyak számát akarjuk könnyelműen szaporítani; a békenap ne legyen vakáció, a béketanítás ne külön disziplina! mi beérjük azzal, ha évenként egy (mondj egy) órát szentelnek lelkiismeretesen erre a célra és ha az egész tanítást, különösen pedig a történelem tanítását egy békés, engesztelő, szóval igazán kulturális szellem hatja át.

Befejeztem. Jókai Mór a fentemlített Szózatban imígy aposztrofálja hazánk tanítóságát: «A hazaszeretet nem zárja ki az ember-szeretetet. Ha az értelmes tanult fiatalság testi és lelki erejét saját nemzetének gyarapítására szentelné, sokkal nagyobb hazafiságot mívelne, mint bárminő hőstettekkel, amiket idegen nemzetek megrontására elkövet.»

Magyarországon ezidőszertint senki sem hivatottabb Jókainak örökszép mondását még szebb igazsággá valószínűsíteni, mint az, akinek működésében és egyéniségében a népek együvértartozását kifejező interparlamentáris eszme oly szépen párosul a nemzeti kultúra érde-

keivel. A békenap, ez az igazi *embernap*, voltaképp csak egyetlen a béke intézményének, eszközeinek és áldásainak szánt történelmi tanítási óra, melynek közép- és felső iskolánkban való meghonosításával miniszterünk igazában csak a második és bizony nem kevésbé fontos lépést tenné meg azon az úton, amelyet a lélek és jellem nevelése érdekében a népoktatás tűzhelyein az imént megindított.

Nem csupán a magyar békebarátok, de a művelt világ összes nemesen érző emberei nagy és jogosult várakozással tekintenek Apponyi Albert gr. ebbeli döntése elé; ő a megkezdett művet bizonyára meg fogja koronázni, mert — mint maga vallotta — interparlamentárius létere *«egy hajóban evez velünk.»*

Ugyancsak Jókaival végzem: *«Egy nagy államférfi azt mondá a tanítókról, hogy azok vívták ki a hadjárat diadalát — higgyük azt, hogy azok fogják kivívni a béke diadalát is!»*

Repertorium. *Herm. Molkenboer*: Geschichtsunterricht in Volksschulen und Soldatenwesen. Aphorismen (Leipzig 1883). *Többen*: Educational aspects of the question (Proceedings of the Univ. Peace Congress, London 1890, p. 85—100., 224). *Giuseppe d'Aguanno*: Réformes pédagogiques destinées à répandre dans les écoles les principes de la paix (IIIe Congrès de la Paix, Rome 1891. p. 89—101). *A. Sève*, ex-instituteur public: La Guerre et la Paix, préface de M. Fr. Passy (Bourg, Ain, 1893, 44 lap); angol kiadásban is megjelent. Ára 50 cent. *Dr. Edwin Zollinger*: Schule und Friedensbewegung (Dresden, Pierson, 1894, 24 lap, ára 50 fillér); a svájci tanítók XVIII. közgyűlésén, Zürich 1894. tartott előadás. *E. Triebel*: Was kann die Schule zur Förderung der Friedensbestrebungen beitragen? (Sammlung pädag. Vorträge v. W. Meyer-Markau X. évf. 11. füz., 20 lap, ára 50 fill.); a gothai tartományi tanítóegyesület közgyűlésén, Friedrichroda 1897. tartott előadás. *Baron d'Estournelles*: La Paix et l'Enseignement pacifiste. *A. Heilberg*: Die Erziehung zum Frieden, eine Aufgabe für die deutsche Lehrerschaft (1898. 10 fil.). *Ferdinand Buisson*: L'Instruction et l'Éducation internationale (Paris 1905. 19 lap; különnyomat a «Grande Revue»-ből). *I. Guichard* professeur & *I. Voinchet* instituteur: L'Enseignement pacifiste à l'école primaire (Reims, imprimerie populaire, 1906. 88 lap, ára ?). — Ich bin im Volk ein schlichter Lehrer... Mahnruf zur Friedensarbeit gerichtet an alle Jugendbildner! 3. Aufl. (Wien, Österr. Friedensgesellschaft 1907. 40 lap). *O. Umfried*: Friede auf Erden. Ein Wort an die Jugend. (2. kiad. 1897, 176 lap.) *Baron d'Estournelles*: Etre utile, discours (Paris 1904.). — Az ifjúsági békeirodalom jóval teljesebb bibliográfiáját «A békeprobléma stb.» c. művem 68—70. lapján közöltem.*

* Rövid foglaltját l. «Das Buch des Friedens» v. Jul. Wundsam (Bern 1897. 29—35. lap.)

A magyar békeirodalomnak csupán két régibb de jelentős művére akarok utalni. Nálunk, tudtommal, *Pápai Páriz Ferenc* írt először a világbékéről; külföldről hazajöve 1680-ban franciából lefordítja Du Moulin Péternek *«Pax animae, azaz a lélek békeességéről és az elme gyönyörűségéről való tractátá»*-ját és ezen elmékedések elé a *«Békességszerető olvasóhoz»* intézett külön elmékedést írt a világbékéről (I. Magyar tört. életrajzok XIV. évf. 5. füzet 276. lap). Kantnak értekezése *«Zum ewigen Frieden»* 1795-ben jelent meg; magyarra (kéziratban) e sorok írója fordította le. Az örök békének egy másik magyar apostola *Dessewffy Marcell* gróf, aki 50 évig elmékedett kedvenc eszméjén: az örök embernemi békén és létesítésének etikai és politikai feltételein, a probléma megoldását vallás-erkölcsi rendszer alapján kísérli meg a következő című könyvében: *«Beiträge zu einer Doctrin des menschlichen Friedens und des allmenschlichen Rechtszustandes»* (Pest 1861. G. Heckenast kiadása, Breitkopf és Härtel lipcei nyomdájából 365 lap). Az *«Ország-Világ»* is megemlékezett róla (1890. 9. sz. 135. lap).

KEMÉNY FERENC.

TEENDŐNK

A KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS (FELSŐ NÉPISKOLA, POLGÁRI ISKOLA, GIMNÁZIUM, REÁLISKOLA) TERÉN.

Középiszkoláink, de meg általán egész közoktatási rendszerünk ellen felhozott legsúlyosabb bajként nagy közönségünk szegénységét és az ország közgazdasági helyzetét szokták felhozni.

Azt szokták mondani, hogy gyarmatszerű helyzetünk miatt hazánkban nincsenek közgazdasági pályák, amelyek nagyobb számú, magasabb fokú szakiskola felvirágzásának létfeltételeit megadnák. Ez oknál fogva és általán, mert nincs erős középosztályunk, amely a maga erejét a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi élet forrásaiból merítené, a legtöbbben azok közül, akik nem akarják beérni azzal, hogy egyszerű földművesek, iparosok vagy kereskedők legyenek, hivatalra, különösen pedig közhivatalra törekzenek.

Ennek következtében van, hogy gimnáziumaink és reáliskoláink, de meg egyetemünk is oly elemekkel vannak túlszűfolva, amelyek súlya nem engedi érvényre jutni azon tudós színvonalat, amelyen ezeknek az intézeteknek hivatásuknál fogva állaniuk kellene. Ezért nem szolgálja nálunk — legalább így hallhatjuk — az egyetem a tudományt úgy, ahogy kellene; ezért nem kielégítő a középiszkolai tanítási eredmény és ezért van, hogy főleg az utóbbi intézetekben a tanulmányi eredmény hiányossága mellett is, túlszűfoltságról szól a panasz.

Ehhez járul — amint szintén hallhatjuk — hogy a gimnázium